

FRANCIAORSZÁG 2021 – EGY KÖZÉPHATALOM GLOBÁLIS AMBÍCIÓKKAL

Gazdag Ferenc*

2018 tavaszán Emmanuel Macron francia elnököt az amerikai sajtó jelentős része az új nemzetközi világrend egyik lehetséges vezetőjeként üdvözölte. Áprilisi, washingtoni látogatása alkalmával egyórás beszédben vázolhatta a kongresszus előtt, hogy a fenyegető globális kihívások megoldása csak a nyugati, liberális demokrácia megerősítése, a közös alapértékek megvédése lehet, leginkább az előretörő nacionalizmus, az autoriter, illiberális populizmus keltette veszélyekkel szemben. Az amerikai képviselők felállva tapsolták a francia elnököt.¹ Hasonlóan emelkedett és lelkesítő előadásban vázolta az Európai Unióra vonatkozó elképzeléseit a Sorbonne Egyetemen (2017. szeptember 26.) és a Humboldt Egyetemen (2017. január 16., november 19.) is. Azt tudjuk, hogy Emmanuel Macron a közvetlen mesterei között tartja számon de Gaulle-t, az V. Köztársaság alapító elnökét. De nem tudhatjuk, hogy 2018–2019 fordulóján, másfél év elnöklés után, eszébe jutottak-e a tábornok utolsó hónapjai 1968 májusában. Ekkor de Gaulle épp a megosztott, hidegháborús Európa két felének új típusú együttműködési elvei megvalósításán munkálkodott, amikor a hazai háttér felrobbant. Kitört a párizsi diáklázadás. A két szocialista országnak (Lengyelország és Románia) a szocialista táborból való kivezetése helyett a következő évben de Gaulle lemondott elnöki hivataláról.²

Aztán nagy változások következtek: az Egyesült Államokban az elnökválasztást 2020 december elején a demokrata Joe Biden nyerte, akinek külpolitikai elképzelései és módszerei elődjéhez, Donald Trumphoz képest teljesen más irányba mutatnak. Hogy pontosan milyen irányba, az hamarosan traumaként érte a francia külpolitikát. Az első az afganisztáni kivonulás, pontosabban annak módja volt. Az amerikai elnök nem tartotta fontosnak, hogy a nyugati szövetségi rendszer vezetőjeként bármelyik szövetségesevel is konzultáljon döntése előtt. A kivonulás kaotikus állapotokat hagyott maga után, az európai vezetők újból az EU különálló katonai képességeinek kiépítéséről kezdtek beszélni, élükön Macron elnökkel.

Ami még rosszabb, 2021 nyarán és őszén két hír is robbant. Az egyik arról szólt, hogy szeptember 17-én az USA, Nagy Britannia és Ausztrália egy háromoldalú biztonsági és védelmi megállapodást kötöttek a csendes- és az indiai-óceáni térség stabilitásának megőrzése céljából. Az előkészítésből és a megállapodásból látványosan kihagyták az európai hatalmakat. Párizs háttadőfésként értékelte a lépést, pedig az igazi fekete leves ezután jött.

Ausztrália felmondta a hagyományos meghajtású tengeralattjárók szállításáról Franciaországgal még 2016-ban kötött, több mint 66 milliárd dolláros szerződését. Jean-Yves Le Drian külügyminiszter konzultációra hazarendelte a francia nagyköveteket mindhárom országból.

* Gazdag Ferenc *professor emeritus*, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, MTA doktora.

¹ Les 4 moments forts de la visite de Macron aux Etats-Unis. *L'Obs*, 2018. 04. 23. https://www.nouvelobs.com/monde/20180423_OBS5599/les-4-moments-forts-de-la-visite-de-macron-aux-etats-unis.html

² Gazdag Ferenc (1996): *Franciaország története 1945–1995*. Zrínyi Kiadó, Budapest.

Az uniós tagállamok szolidaritása (melyet a hónap végén az ENSZ Közgyűlés margóján fogalmaztak meg) legfeljebb egy baráti gesztusnak volt elég, s nem tudta elfedni, hogy a globális politikai szerepet játszani kívánó francia külpolitika befolyása továbbra is csökkenő tendenciát mutat.

A párhuzam de Gaulle és Macron esete között természetesen csak indító illusztráció kíván lenni az alatt következő tanulmányhoz, amelynek témája és tézise, hogy Franciaország fiatal elnöke láthatóan nemcsak saját országa vezetője kíván lenni, de az EU vezető hatalmaként az Európai Unió és a nyugati világ haladását is befolyásolni kívánja. A kérdés már csak az, hogy mekkora és milyen jellegű hatalom Franciaország a nemzetközi rendszerben a 21. század elején?

A kérdésre korántsem egyszerű a válasz. A nemzetközi kapcsolatok világában a szokványos eljárások közé tartozik az államok kiválasztott képességek mentén történő besorolása; a nagyhatalom, szuperhatalom, közép- vagy regionális hatalom kifejezések az átlagolvasó számára is ismerősen csengenek. A legkézenfekvőbb a nemzetközi kapcsolatok realista iskolái és a geopolitikai közelművelések elemzési síkjával kezdeni, ezek a hatalom úgynevezett konstans, vagy kemény tényezői.

Ilyenek a terület, a népesség, a gazdasági fejlettség és teljesítmény, valamint a hadsereg mérete. Napjainkra az előbbiekhöz újabb és újabb, rangsorba állítható dimenziók járulnak. A geopolitikai elemzések ma már az ötdimenziós tér fogalmával dolgoznak, kiegészítve a szárazföldi, tengeri és légi teret magában foglaló térszerkezetet a világűrrel (*aerospace*) és az információs szférát megjelenítő kibertérrel.³

A burjánzó sztereotípiák szerint Franciaország a világ egyik legmodernebb országa, Európa vezető nemzeteinek egyike. Mint az ENSZ BT egyik állandó tagja, mint a NATO, a G8, a G20 és az EU, illetve egyéb nemzetközi szervezetek tagja jelentős, globális befolyással bír és kiemelt nemzetközi szerepet játszik.⁴ A fenti summázat a CIA World Factbook 2017-es kiadásából való, s az összeállítás egy bekezdésnyi összefoglalója még megemlíti, hogy Franciaország a második világháború után megbékítette Németországot, és a két állam együttműködése az európai integrációban meghatározó, ideértve az 1999-től létező közös fizetőeszközt, az eurót. Amerikai szempontból lényeges elemként még két mozzanat szerepel: az, hogy Franciaország de Gaulle döntése alapján 1966-ban visszavonta a francia hadsereget a NATO-ból, valamint az, hogy a 21. század elejétől az öt francia tengerentúli terület (Francia Guyana, Guadeloupe, Martinique, Mayotte és Réunion) francia régióvá minősült át, azaz Franciaország szerves részét képezi. Hasonló summázatokat találhatunk más kiadványokban is.

Nézzünk először néhányat a *hard power* tényezők közül! Pierre Renouvin a nemzetközi kapcsolatokban ezt a szintet „mélydimenziós tényezők”-nek nevezi, ide sorolva a földrajzot, a demográfiát, az erőforrásokkal és nyersanyagokkal való rendelkezést, a gazdasági fejlettséget, a gazdasági teljesítményt, a hadsereg méretét és a katonai képességeket. De Renouvin speciális elemként hozzákapcsolja a kollektív mentalitásokat is, amelyek egyébként az ún. puha hatalmi tényezőkhöz (*soft power*) tartoznak.⁵

³ Szilágyi István (2018): *Geopolitika*. PAIGEO, Budapest.

⁴ CIA. The World Factbook 2017. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

⁵ Renouvin, Pierre – Duroselle, Jean-Paptiste (1964.): *Introduction à l'histoire des relations internationales*. Librairie Armand Colin, Paris, 2.

A francia hard power-adottságok globalizációs metszetben

A földrajz a leginkább statikus meghatározók közé tartozik, tekintve, hogy a fekvés, a domborzat, az állat- és növényvilág hosszú időszakra adottnak tekinthető.⁶ Franciaország a modern államok létrejöttéhez szükséges valamennyi adottsággal bírt. A világhoz való kapcsolódásnak mind a tengeri, mind a kontinentális kellekeivel rendelkezik, bár a két dimenzió együttes működtetése nem mindig volt történelmileg sikeres. A formája miatt „Hatszög”-ként (*L'Hexagone*) is emlegetett Franciaországot három oldalról tenger, háromról pedig szárazföldi határolja, tehát megvoltak az adottságai, hogy akár szárazföldi, akár tengeri hatalom legyen. Igazán egyik sem lett. A közkeletű magyarázat szerint azért nem, mert a 19. századig alapvetően rendelkezett azokkal a saját humán és természeti erőforrásokkal, amelyek nem kényszerítették ki a tengerekre. Sőt, a francia geopolitikai tudatnak az anyaföldhöz már-már szakrális kötődése alakult ki. Közhely, hogy Anglia sziget, Franciaország pedig nem az, de ez a közhely, illetve a mögötte található adottságok kiválóan nyomon követhetők a francia stratégiai gondolkodás alakulásában. Angliát természetes védvonalak védték hosszú ideig minden külső támadástól, Franciaországot viszont három alkalommal is lerohanták (1871, 1914, 1940). Fernand Braudel szerint Franciaország épp területének mérete és változatossága miatt vált több ízben áldozattá.⁷ A francia geopolitikai gondolkodás egyébiránt jelentős történelmi késéssel kezdte szállítani az argumentumokat a nagypolitikának. Egészen pontosan a francia–porosz háború, illetve Elzász-Lotaringia elvesztése lett az a trauma, amely a Paul Vidal de La Blache munkásságával induló francia geopolitikát a brit és a német iskolák követésére ösztönözte. A francia geopolitika fő irányát kijelölő, *La France de l'Est* című könyvében (1917)⁸ Vidal egyetlen tézist kíván igazolni: miért kell Franciaországhoz tartoznia Elzász-Lotaringiának, s miért természetellenes annak német megszállása? Egyébként a francia Európa-politika alapkérdése napjainkig, hogy miként ellensúlyozhatja a nála erősebb és nagyobb Németországot.⁹

Gyarmatok

Franciaország sajátos szárazföldi gyarmattartó hatalom volt. Adottságainál fogva sohasem csoportosította át erőforrásait a tengerekre olyan mértékben, mint Anglia. Határait védendő ugyanis folyamatosan kétfrontos politikára kényszerült. Gazdasága is fejletlenebb volt, s a gyarmati vetélkedésben sorozatban maradt alul Angliával szemben.¹⁰ A 19. századi gyarmati terjeszkedés 1830-ban Algéria elfoglalásával kezdődött, majd a gyarmatbirodalom fokozatosan kibővült Afrikában Szenezállal, Indokínában pedig Tonkin, Kambodzsa és Laosz területeivel. A francia gyarmatbirodalom maximális kiterjedését a 20. század harmincas éveire érte el. A második világháború utáni dekolonizációs folyamatban a franciák görcsösen ragaszkodtak gyarmataikhoz, s ez stratégiai szempontból bizonyult tragikusnak: a világháború végétől 1962-ig Franciaország gyakorlatilag folyama-

⁶ Franciaország területe 643 801 km², a világ országainak rangsorában az 50., Európában a 3. (CIA World Factbook)

⁷ Braudel, Fernand (1986): *L'identité de la France*. I. k. Flammarion, Paris, 293.

⁸ Részleteiben lásd: A francia geopolitikai iskolák. In: Ciszmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (szerk.) (1999): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 351–354.

⁹ Az 1970-es évektől valóságos geopolitikai reneszánsz van Franciaországban. A Paris 8 Vincennes–Saint-Denis egyetemen oktató Yves Lacoste és munkatársai készítették el a másfélezer oldalas *Dictionnaire géopolitique* című kiadványt, s ugyan-ezen iskola adja ki a *Hérodote* című szakmai folyóiratot (főszerkesztő Béatrice Giblin).

¹⁰ Papp Imre (2009): Az első francia gyarmatbirodalom. In.: Poór János (szerk.): *A kora újkor története*. Osiris Kiadó, Budapest.

tosan háborúban állt Ázsiában, majd Afrikában. A háborúk egyre apasztották az ország erőforrásait, amelyek ugyancsak hiányoztak az anyaország újjáépítésében és az európai hatalmi helykeresésben. Ugyanakkor a gyarmatbirodalomból megmaradt tengerentúli megyékkel és régiókkal (*les départements et régions d'outre-mer* – DROM: Guadeloupe, Francia Guyana, Martinique, Mayotte, Réunion), valamint az ún. tengerentúli közösségekkel (*collectivités d'outre-mer* – COM: Francia Polinézia, Saint-Barthélemy, Saint-Martin, Saint-Pierre és Miquelon, Új-Kaledónia, Wallis és Futuna) Franciaország mindmáig globális érdekeltségű ország. A hatalom és a kultúra határokon kívülré való kivettítésének képességét rendkívül nagyra tartó, szimbólumokra és gesztusokra felettébb érzékeny francia külpolitikában ez az egyik alapja a globális politikához való ragaszkodásnak.

Afrika szerepe Franciaország hatalmi státuszában nagyon jelentős maradt a dekolonializáció után is azon gazdasági, politikai, katonai szerződések jóvoltából, amelyekkel az anyaország magához kapcsolta az egykor uralt, de függetlenné vált államokat.¹¹ A *Franceafrique* kifejezést ma már nem használják (de mindenki érti), tartalmilag arról van szó, hogy Franciaország korábbi gyarmatairól igencsak kedvező feltételekkel jut hozzá nyersanyagokhoz (uránium, kőolaj), olcsó helyi feldolgozókapacitásokhoz, termékei számára pedig piachoz. A francia bankok 1961 óta több mint egy tucat függetlenné vált afrikai ország valutáit kezelik. Másfelől pedig az anyaország fejlesztési programokat és támogatást nyújt/szervez, valamint katonai jelenlétével stabilizál. Afrika jelentőségét Franciaország számára az egymást követő francia elnökök kivétel nélkül elismerték. Chirac 2008-ban fogalmazott úgy, hogy Afrika nélkül Franciaország csak harmadrangú hatalom lenne, elődje, François Mitterrand pedig úgy látta, hogy Afrika nélkül Franciaországnak nem lenne történelme a 21. században. Természetesen a diplomáciai formulák más frazeológiát használnak: Franciaország nem „Afrika csendőreként, hanem afrikai partnerei kérésére” avatkozik be a Közép-afrikai Köztársaságban – nyilatkozta Jean-Marc Ayrault miniszterelnök (2016. 12. 10.). Párizs csak az „afrikai partnerek kérésére válaszol és néz szembe azzal az abszolút sürgős helyzettel, hogy megakadályozza a mérsárlások folytatását”.¹²

Demográfia

A lakosságszám¹³ konstans módon meghatározó eleme a nagyhatalmiságnak. Ezen a téren a francia térvesztés felettébb látványos, bár a demográfiai görbe alakulása szignifikánsan eltér a többi európai államétól. A 19. század során és a 20. század első felében a lakosság szám nem nőtt olyan mértékben, mint Európa többi államában. 1800-ban a franciák adták az európai lakosság 15,7%-át, száz évvel később ez tíz százalék alá esett (9,7%). A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az európai hatalmak között (Poroszország/Németország, Osztrák-Magyar Monarchia, Anglia, Oroszország, Olaszország) az első világháború előtti második helyről az ötödikre csúszott vissza. Természetesen az ország lakossága számszerűen nőtt (1850 és 1938 között 35,8 millióról 41,9 millióra), de a növeke-

¹¹ Mauritánia, Szenegál, Gambia, Mali, Francia Guinea, Niger, Burkina Faso, Elefántcsontpart, Benin, Togo, Csád, Közép-afrikai Köztársaság, Kongói Köztársaság, Kamerun, Gabon, Algéria, Tunézia, Marokkó, Madagaszkár, Dzsibuti. Közülük öt államban öt állandó katonai támaszpont működik: Szenegálban, Elefántcsontparton, Gabonban, Csádban és Dzsibutiban. Kiemelt stratégiai területnek számít Afrika Indiai-óceánra tekintő partvidéke. A „globálisan sikeres dekolonizáció” után Franciaország és a volt gyarmatai közötti katonai kapcsolatokat mintegy két tucat védelmi és katonai-technikai szerződés és egyezmény biztosítja. Ronde, André (1999): Bilan et perspectives des interventions militaires françaises en Afrique. *Mondes et cultures*, 59. évf. 3–4. sz. 4–9. o.

¹² Info et actualité. Jean-Marc Ayrault. *Europe-1 en direct*, 2016. 12. 10. <https://www.europe1.fr/dossiers/jean-marc-ayrault>

¹³ Franciaország lakossága 66,8 millió fő, ez a világon a 21., Európában a 3. helyet jelenti. Az adatok forrása: Boniface, Pascal (2020): *L'Année Stratégique 2020. Analyse des enjeux internationaux*. Armand Colin, Paris, 56.

dés messze elmaradt például Németorszáé mögött, amelynek lakossága ugyanezen időszak alatt 34 millióról 68,5 millióra nőtt. A 20. század második felétől a demográfiai görbe viszont mindinkább eltért a többi európai államtól. Az 1990-es mélypont után a 2004-es census adatai jókora meglepetést okoztak: 1999-től a populáció növekedni kezdett, a népesség növekedése az 1999 és 2003 közötti 0,58-ról 2004-re 0,68-ra emelkedett. Számokra fordítva ez azt jelentette, hogy ebben az évben Franciaország népességének természetes növekedése elérte a 256 ezer főt. A trend azóta folytatódik, vagyis Franciaország jelenleg Oroszország és Németország után Európa harmadik legnépesebb országa. Több becslés is úgy véli, hogy ennél lényegesen több, 75 millió lesz az ország népessége 2050-ben. Ha hozzászámítjuk, hogy ugyanezen becslések szerint viszont Németország lakossága drasztikusan csökkenni fog (a 2012-es 82 millióról 2050-re 70–74 millióra), akkor könnyű előre látni, hogy pusztán a demográfiai mozgások komoly erőviszony-eltolódások alapjául szolgálhatnak.¹⁴ Elsősorban az EU-n belüli viszonyok lesznek érdekesek, ahol a brit kiválás után Franciaország fogja átvenni a legnépesebb ország pozícióját.¹⁵

Külön kérdéskör a lakosságon belüli korosztályi arányok, valamint a muzulmán népesség arányának ügye. Jelenleg Franciaországban található Nyugat-Európa legnépesebb muzulmán közössége. (Egy 2010-s kutatás szerint a 66 millió lakosból mintegy 4,7 millió tartozik a muszlim közösségekhez.) Bár a hivatalos tézis szerint a lakosság zöme katolikus, de abban mindenki egyetért, hogy a többségi társadalom és a muzulmán kisebbség demográfiai szempontból radikálisan eltérő pályán mozog. Franciaországban egy családra 1,8 gyermek jut, a muzulmán családokra ennek többszöröse. A 20 évesnél fiatalabbak 30 százaléka muszlim. A nagyobb városokban, mint Nizza, Marseilles és Párizs, ez az arány jóval nagyobb, eléri a 45 százalékot. Egy felmérés szerint a jelenlegi trendek folyamatossága esetén már 2027-re minden ötödik francia muzulmán lesz.

Gazdaság

Összteljesítményét tekintve a francia gazdaság 2017-ben a világranglista 6. helyén állt 2 420 163 millió dollár GDP volumennel, megtermelve a világ GDP-jének 5%-át. Egy főre vetítve ez a 39. helyhez volt elég (42 400 USD/fő), az Európai Unióban pedig a 9. helyen állt.¹⁶ A francia gazdaság egyébiránt az Európai Unióban „beteg emberének” számít, különösen a költségvetési szabályozás tükrében. Párizs az 1970-es évek közepétől képtelen a deficitese költségvetési mérlegét az EU-ban megkívánt szintre javítani, s különösen a 2008-as világgazdasági válság óta gyorsuló ütemben romlik versenyképessége legnagyobb partnerével, Németországgal összevetve. Költségvetési hiánya 2016-ban is az eurózónában megkívánt 3% felett volt. Még látványosabb az adósságállomány növekedése. Az 1980-as évek közepén a német és a francia államadósság nagyjából azonos szinten, a GDP 20%-án állt, a francia adat 2015-re 96%-ra emelkedett, míg a német mindössze 72%. Az okok egyértelműen az állami kiadások magas szintjében keresendők, amelyek között nyilvánvalóan a hatalmi politikához szükséges kiadások (globális politikai jelenlét, széles körű részvétel nemzetközi békeműveletekben, harc az iszlám állam ellen stb.) nyomnak sokat a latban.¹⁷

¹⁴ Eurostat. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

¹⁵ Népesedési világnap. *Statistikai Tükör*. 2017. július 11. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/ nepesedesi17.pdf>

¹⁶ Az adatok az Eurostat adatbázisából származnak. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/GDP_per_capita_consumption_per_capita_and_price_level_indices. 2017. 06. 13.

¹⁷ Szemlér Tamás (2019): Francia gazdaság 2017 – kihívások és válaszlehetőségek. In: Gazdag Ferenc (szerk.): *Franciaország a 21. század elején*. Dialóg Campus, Budapest. 189–207.

Az EU-ban sikeres német modellel szemben Párizs folyamatosan a nagyobb állami szerepvállalást magában foglaló francia modell európaizálására törekszik. Maga a francia szóhasználat is ezt tükrözi: a globalizációhoz való viszony kulcsfogalma a *maitrizer* ige, amely tartalmilag a megszelídítéshez, féken tartáshoz, egy folyamat uralásához áll közel. A francia nagyság (*grandeur*) egyik jelenkori arca mutatkozik meg a törekvésben, hogy Franciaország a gazdaságpolitikában is modellként szolgáljon; ha nem is globális szinten, de legalább az EU térségében. Tehát a francia narratíva az angolszász és a német modellel szemben a sajátját egy működő modellnek, versenyképes alternatívának tartja, mondván: a francia szabályozás a piacgazdasággal megtartja a világ-gazdaság bővüléséből fakadó előnyöket, miközben az állami intervenció távol tartja a hátrányokat.

A francia politika erősen eltávolodott attól a retorikától, amit még Sarkozy alatt, a válság kibontakozásakor képviselt. A költséges nagy állam, ahol a gazdasági intervenciók költsége az államháztartás kiadási oldalán jelenik meg, az elmúlt tíz évben nem tudta a gazdasági növekedést olyan mértékben ösztönözni, hogy az ellensúlyozza a kereskedelmi deficitet. A versenyképesség elmúlt évtizedes visszaszorulása a legnagyobb kereskedelmi partnerhez, Németországhoz képest nem csak a francia gazdasági pozíciókat erodálta, hanem hatással volt a francia európai vezető szerepre is. A francia exportbevételek az alulértékelt közös valuta és a termelékenység növekedésének tartós lassulása miatt nem segítették az államháztartás stabilizálását. A franciák számára hagyományosan jelentős belső fogyasztás a termelékenység, a munkaerőpiaci problémák miatt szintén nem az elvárt mértékben nőtt.

Az Emmanuel Macron által felvázolt Európa nem csak a gazdasági közösség jövőjéről, hanem legalább ennyire a hazai gazdaság stabilizálásáról szól. A második világháború utáni, Európa felé forduló gazdasági modernizáció óta a francia gazdaságot több alkalommal a franciák által kezdeményezett, kontinentális méretű sikeres reformok állították helyre. A francia gazdasági kapacitások és az otthoni politikai elit által meg nem oldott problémák erősen meghatározzák a köztársasági elnök által felvázolt, az Európai Unió jövőjéről szóló útitervet.

A politikai akaratot az európai projekt erősítésére a Brexit-tárgyalások következtében megváltozott hatalommegoszlás megerősítette. Macron a tervéről – annak nyilvánosságra hozatala előtt – 22 országban egyeztetett. A legfontosabb egyeztetés azonban a választások után megújult Németországgal kell, hogy folyamatos párbeszéd formájában végbemenjen. A macroni Európa-politika alapjai nem állnak ellentétben a német elképzelésekkel. A német fél az államháztartási fegyelmet, míg a francia a növekedés beindítását, a válságkezelő mechanizmusok kiépítését hangsúlyozza. A kettő kiegészíti egymást, de a tárgyalások részletei eltérő gazdaságpolitikai modellek érvényesítéséről szólnak.¹⁸

Katonai képességek

Ha csak a létszámokat vesszük alapul, akkor a 209 ezres francia haderő a világrangsorban a 14. helyen áll, a NATO-n belül pedig a 3. Ha a védelemre fordított kiadásokat vetjük össze, akkor a legnagyobb védelmi költségvetéssel rendelkező öt ország: USA (596 md USD), Kína (215), Szaúd-Arábia (87), Oroszország (66) és Nagy-Britannia (55), Franciaország a maga 59 milliárd USD-jével a

¹⁸ A kérdésről részleteiben: Szemlér Tamás: Francia gazdaság 2017 – kihívások és válaszlehetőségek. Kézirat. 2018., Szűcs Anita: A francia érdekérvényesítő képesség gazdasági gyökerei. 2018. Kézirat.

7. helyen áll. Németország 39 milliárd USD-vel a kilencedik.¹⁹ A francia Honvédelmi Tanács 2015 áprilisában úgy határozott, hogy az ország fokozott belső és külső fenyegetettsége miatt a 2016 és 2019 között évekre szánt 30 és fél milliárd eurót megtoldja további közel 4 milliárddal. A cél a képességfejlesztés gyorsítása, mindenekelőtt olyan területeken, mint a hírszerzés, a kommunikáció és a kibervédelem, illetve a haderő telepíthetőségének fokozása.

Külön említeni kell a nukleáris képességeket mint a nagyhatalmi pozíció kivételes támasztékát. Franciaország az atomklub tagja (csak 1992-ben csatlakozott az 1968-as szerződéshez).²⁰ Ezen a téren az amerikai és az orosz vezető szerep elvitathatatlan, Franciaország a maga 300 robbanófejes készletével nagyságrenddel marad el az USA-tól és Oroszországtól (azok 7–8 ezres készletétől). A *force de frappe* néven ismert francia nukleáris haderőnem az 1980-as évekre érte el legnagyobb méretét. 1992-ben Mitterrand elnök bejelentette a francia kísérleti nukleáris robbantások moratóriumát, amelyet azonban 1995-ben a frissen megválasztott új elnök, Jacques Chirac feloldott. Hat kísérleti robbantás után – jórészt a hatalmas nemzetközi felzúdulás nyomására – a teszteleket befejezték, elvégezték a szimulációs eljárásokra való áttéréshez szükséges kísérleteket, és kipróbálták a Rafale repülőgépekhez szükséges új, TN-100-as robbanófejeket is.

Sőt, 1996. szeptember 24-én Párizs aláírta a teljes körű atomcsendegyezményt is. Eddig az időpontig egyébiránt Franciaország összesen 210 kísérleti nukleáris robbantást hajtott végre.²¹

A francia hadászati nukleáris erőkhöz tengeralattjárók és a hadászati légiereő egységei tartoznak, miután 1996-ban felszámolták az Albion-fennsíkra telepített 18 silós közepes hatótávolságú ballisztikus föld-föld rakétakomplexumot.²²

A nukleáris képességek, illetve a francia fegyveres erők az ország függetlenségének biztosítékai, s ezek nélkülözhetetlen eleme a *force de frappe*, amely nem egy fegyveres konfliktus eldöntésére, hanem az esetleges támadó elrettentésére szolgál. Ez a „gyengének az erők elleni” elrettentése. A francia nukleáris stratégiák alapvető funkciója az elrettentés, amelyet az ország ellen tömegpusztító fegyvert használó ország ellen vetnének be, de a *force de frappe* nemcsak Franciaország érdekeit szolgálja, hanem szövetségeseit is védi. A francia nukleáris stratégiák nem tartalmazzák a megelőző csapás opcióját, a nukleáris eszközök lehetséges alkalmazása terén továbbra is marad a *tous azimuts* stratégia.²³

A francia haderő közvetlenül alkalmazott eszköze a francia hatalmi politikának, Franciaország azon országok egyike, amelyik mindmáig használja is fegyveres erőit külpolitikai céljai eléréséhez. Ezt a vonást tekinthetjük a nagyhatalmi státusz egyik legnyilvánvalóbb mércéjének. A közvetlen francia érdekszférában Párizs gyakran lép fel önállóan, megszerezve az ENSZ jóváhagyását.²⁴ Az ENSZ Biztonsági Tanács állandó tagjaként a francia stratégiai érdekek védelmé-

¹⁹ Bonifac, Pascal (ed): L'Année Stratégique 2019. Analyse des enjeux internationaux. Paris. Armand Colin. 54.

²⁰ N. Rózsa E.-Péczeli A.: Egy békésebb világ eszközei. Bp. Osiris. 2013. 104.

²¹ Részleteiben lásd Malis, Christian (2009): *Pierre Marie Gallois. Géopolitique, histoire, stratégie*. L'Âge d'homme, Lausanne, 750.

²² A hadászati nukleáris erők összetétele: 4 db SSBN nukleáris ballisztikus rakétát hordozó tengeralattjáró; 2 db L'Inflexible típusú tengeralattjáró, egyenként 16 db, M-4 típusú rakétával; 2 db Le Triomphant típusú tengeralattjáró, egyenként 16 db, M-45 rakétával; 28 db csapásmérő repülőgép (Super Étendard); 3 repülő század (60 db) (Mirage 2000N típusúak), 1 század légi utántöltő (Mirage IV.P); 1 század felderítő (Mirage IV.P). Bonifac. *i.m.* 56–57.

²³ Beaufre, André (1985): *Introduction à la stratégie*. Economica, Paris; Goldschmidt, Bertrand (1980): *Le complexe atomique: histoire politique de l'énergie nucléaire*. Fayard, Paris; Méry, Guy (1976): Une armée pour quoi faire et comment? *Revue de Défense Nationale*, 6. sz. 11–34.

²⁴ *Opération Sangaris* 2013–2016 (Közép-Afrika), *Opération Licorne* 2002–2015 (Elefántcsontpart), *Opération Servale* 2013–2014 (Mali), *Opération Chammal* 2014–2015 (Irak, Szíria).

ben a legelkötelezettebb és aktív tagja az ENSZ békeműveleteinek,²⁵ valamint az EU, a NATO és az EBESZ keretében zajló misszióknak is. Az aktivitás egyaránt jelenti csapatok küldését, parancsnokságok telepítését, fegyveres intervenciót. Földrajzi irányait tekintve Afrika és a Közel-Kelet válságövezeteibe irányulnak a katonai műveletek, a 2000-es évek elejétől közel 40 esetben.²⁶

A hatalom puha dimenziói

Állam, nemzeti identitás

A francia nagyhatalmiság értelmezésében kiemelt szerep jut az úgynevezett *soft* (puha) tényezőknél. Közülük első helyen az állam (*état-nation*) történeti szerepének megértése áll. Alapja a közérdek fogalma, vagyis hogy az egyének különféle érdekei fölött létezik egy általános érdek, amelyet csak az állam képes definiálni és megvalósítani is. 1958-ban de Gaulle a közhatalom összetevőinek radikális átrendezését hajtotta végre az elnöki hatalom javára a parlamenttel szemben – a hatályban lévő alkotmányos szerkezetet ezért nevezzük félpreszidenciaális rendszernek. A társadalom tagjai számára az állam mindenestre a „mindenekfelettség” sávba tartozik, mesze a politikai és pártviták fölött, s az államtól a legkülönbélebb helyzetek megoldását várták. Sokan úgy gondolják, hogy az államba vetett túlzott bizalomból való kiábrándulásnak a következménye a francia társadalmat elárasztó illúzióvesztés az 1990-es évektől, mert az állam a globalizáció és az EU fokozódó nyomásától nem védi meg kellően saját állampolgárait. Ha védte is, nem adekvát módon, erodálva a francia nemzeti identitást. 2018 végén a „sárgamellényes” demonstrációk meglepetészerű fellobbanása, társadalmi támogatottsága mögött hasonló attitűdök sejlenek fel.

Két fogalom köré csoportosítható a franciák világméretű meghatározó identitás, ezek a nemzetállam és a függetlenség. De Gaulle óta ez a két fogalom a francia külpolitikai stratégiák központi eleme.²⁷ A sajátos francia szuverenitás végső letéteményese a nemzetállam, amely egyben a nemzetközi kapcsolatok egyetlen legitím alanya. Ezen értelmezés számára a legnagyobb kihívást az európai integráció jelenti, mivel „a saját európai vezető szerepére való törekvés léptenyomon a nemzetállami logikával ellentétes föderalizmus határmezsgyéjére sodorja”.²⁸ Jórészt itt rejlik a magyarázata annak, hogy a globalizációs folyamatban (francia kifejezéssel: mondializáció) viszonylag sikeresen boldoguló Franciaországban miért élvez mégis elsőbbséget a politikum a gazdasági megfontolásokkal szemben.

²⁵ Tardy, Thierry (2016): Peacekeeping contributor profile: France. *European Union Institute for Security Studies (EUISS)*, 2016. május; Tardy, Thierry (2016): France, the unlikely return to UN peacekeeping. *International peacekeeping*, 23. évf. 5. sz. 610–629.

²⁶ Az adatokat részleteiben lásd a Ministère des Armées honlapján (www.defense.gouv.fr).

²⁷ Lacoste, Yves (2006): *Géopolitique: La longue histoire d'aujourd'hui*. Larousse, Paris.

²⁸ Lázár Gergely (2007): Franciaország geopolitikai törekvései a posztbipoláris korban. *Külügyi Szemle*, 4. sz. 167. 164–203.

A francia kivételesség

A *soft power* tényezők között további elemként jön szóba a történelmi-politikai tapasztalat, a hagyományok és a mentalitás.²⁹ Európai nagyhatalomként éppen ezen a téren mutat Franciaország rendkívüli teljesítményt.

Franciaország a modern nyugati civilizáció univerzális értékeinek a szülőhazája, s ezen az alapon kivételes helyre tart igényt a nemzetközi rendszerben. A kivételesség erodálódása folyamatos, a változásokat több síkon és több történelmi fázisban termeli a nemzetközi rendszer, közülük két elemet kell kiemelnünk. Az egyik a republikánus alapeszmék (a hatalmi identitás eszmei-ideológiai háttére), a másik a nemzetközi hatalmi erőviszonyok alakulása. A két elem a 20. század második felétől pozícionálja mind lejjebb a franciákat, holott saját értelmezésükben a modernitás projekt tartalmazza az univerzális receptet az ideális társadalom felé. Alkotóelemei a szabadság, az egyenlőség, a testvériség hármassága, valamint a jóléten és a folyamatos növekedésen alapuló társadalom eszméje. A program történelmi kidolgozója a francia forradalom, és ennél fogva értelemszerűen vezetője Franciaország.

Az univerzális értékek elterjesztésére természetesen a francia nyelv a legalkalmasabb, vagyis a nyelv, a kultúra ugyanolyan fontos a francia identitásban, mint a nemzetközi szerződések és a kereskedelem. A történelem azt mutatja, hogy a nagyhatalmak mindegyike – különböző módon és területen, de – valamiképp kivételesnek (értsd: felsőbbrendűnek) tekinti magát. Franciaország sem kivétel. Viszont unikális Franciaország abban, hogy saját missziójának tekinti a forradalomban született univerzális értékek kiterjesztését más nemzetekre.³⁰ A gyarmatosítás időszakában, majd a függetlenné vált fejlődő országok vonatkozásában az univerzális értékek terjesztése kiegészült a civilizációs küldetés elemmel.³¹

A történelem más vonatkozásban is a kiemelt kategóriák közé tartozik. A franciák reagálásait és a nemzetközi szintéren való viselkedését jóval könnyebb értelmezni, ha az egyes lépések mögé vetítjük az egyébként sokféle narratívában létező francia történelmet. Mint az európai nemzetek egyik alaptípusa, s mint a legrégebbi nemzetállamok egyike, Franciaország egyszerre örököse és foglya saját történelmének. Vezető politikusok és államférfiak gyakran fordulnak a múlthoz analógiáért és magyarázatokért. Például de Gaulle így ír a „Háborús emlékiratok”-ban: „Agyam pozitív fele arról győz meg, hogy Franciaország csak az első helyen tud önmaga lenni, csak ekkor képes a dezintegráló erőket összefogni. Röviden, Franciaország nem Franciaország nagyság nélkül.”³²

²⁹ Keiger, John F. V. (2001): *France and the World since 1870*. Arnold, London.

³⁰ L'exception française: mythe ou réalité? *Sciences Humaines*, Hors-série (ancienne formule) 46. sz. 2004.; Wirth, Laurent (2000): *L'exception française: 19e – 20e siècles (Synthèse 108)*. Armand Colin, Paris; Tinard, Yves (2001): *L'exception française: pourquoi?* Maxima, Paris; Chaouad, Robert (2017): Intérêt national. *La Revue International et Stratégique*, 105. sz.

³¹ Costantini, Dino (2008): *Mission civilisatrice. Le rôle de l'histoire coloniale dans la construction de l'identité politique française*. La Découverte, Paris.

³² De Gaulle, Charles (1973): *Háborús emlékiratok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 48.

Frankofónia

Mind az identitásnak, mind a kivételességnek konkrét hordozója a nyelv és a kultúra, amelynek Franciaország esetében legláthatóbb hordozója a frankofónia.³³ Rendkívül nehéz számszerűsíteni, hogy a közösen használt nyelv és az ahhoz tapadó kultúra pontosan mekkora erővel támogatja Franciaország nemzetközi mozgásterét és befolyását, politikai törekvéseit és gazdasági térnyerését. Jóval többet elmond e hatásról, ha vetünk egy pillantást arra, hogy a franciák maguk mit remélnek a frankofóniától. Még François Hollande elnök bízta meg egyik bizalmasát, Jacques Attalit, hogy készítsen a témában számára egy jelentést. A 2014-re elkészült Attali-jelentés egy méreletes tervet vázolt fel egy Frankofón Unió létrehozásáról.³⁴

Attali szerint a „frankofilofónia” visszazorulása több tekintetben is veszteség lenne Franciaország számára: piacvesztést jelentene a francia vállalatoknak, a kontinentális jog vereségét jelentené az angolszászszal szemben, a francia egyetemek presztízsének és általában a francia nyelv és kultúra vonzerejének csökkenését eredményezné. Ennek elkerülése érdekében hét fő irányban több mint félszáz javaslatot fogalmazott meg. Közöttük látjuk a francia nyelv és a franciául oktatás fejlesztését, a francia kulturális befolyás övezetének szélesítését, a frankofónok és a frankofilek mobilitásának növelését, hálózatuk erősítését.

Ugyan Franciaország számára ma az elsődleges közeg Európa, a világban elfoglalt helyét, státuszát elsősorban az Európai Unió képességei határozzák meg. Azonban nem elhanyagolható számára az a pótlólagos háttér, amit a francia nyelv és kultúra köré építkező közösség nyújthat.

A cselekvő nagyhatalom kép átmentésének példája: Chirac és az iraki háború³⁵

A 2003-as Irak elleni háborúban Franciaország a háborút ellenző „béketábor” vezetője lett. Nemcsak az Irak elleni katonai fellépés legalitásához szükséges BT határozat megszületését akadályozta meg, hanem általánosságban fordult szembe az unilateralistának és hegemonikusnak minősített amerikai külpolitikával. A nemzetközi jog tiszteletben tartását és a nemzetközi intézmények jelentőségét hangsúlyozó francia magatartás háttérben több, egymásba fonódó tényező található. Közülük a legjelentősebb a posztbipoláris nemzetközi rendszerben játszott

³³ A frankofón államok nemzetközi szervezetét a dekolonizáció utolsó fázisában (1963) hozták létre a szenegáli Léopold Senghor és a tunéziai Habib Bourguiba javaslata nyomán. A gyarmatok önállósodását sikertelenül akadályozó francia diplomácia csakhamar ráébredt egy ilyen szervezet előnyeire a nemzetközi életben felgyorsult angolszász befolyás fékezésére, de a konkrét formát (a francia nyelv támogatása, a nyelvi együttműködés, a kultúrák párbeszéde egy humanista globalizáció keretében) csak jó két évtizedes tárgyalások után sikerült megtalálni. Végül 1986-ban jött létre a mai szervezet *Organisation internationale de la francophonie* (OIF) néven. Ma már az OIF-nek 84 tagja van (nem csak szuverén államok lehetnek tagjai, ld. Québec), ebből 54 a teljes jogú, 26 a megfigyelő, 4 a társult tag. Érdekes, hogy a francia közigazgatás tradícióját ma is őrző Algéria a máig feldolgozatlan történelmi múlt miatt még ma sem tag, bár a bejrúti csúcsértekezleten (2002-ben) Bouteflika részt vett mint speciális meghívott. Robák Ferenc (2019): A frankofónia a francia diplomácia szolgálatában. In: Gazdag Ferenc (szerk.): *Franciaország a 21. század elején*. Dialóg Campus, Budapest. 43–57.; Martinez, Henriette (2012): *Francophonie culturelle, Francophonie économique: antagonisme ou complémentarité?* Rapport. Assemblée Parlementaire de la Francophonie, Document n° 8.

³⁴ Attali, Jacques (2014): *La francophonie et la francophilie, moteurs de la croissance durable*. Rapport public. Vie-publique.fr. <https://www.ladocumentationfrancaise.fr/rapports-publics/144000511/>

³⁵ Chirac, Jacques (2007): *Mon combat pour la France*. Odile Jacob, Paris; Chirac, Jacques (2007): *Mon combat pour la paix*. Paris. Odile Jacob, Paris; Az iraki háborúban tanúsított francia politikáról bővebben: Gazdag Ferenc (2007): Franciaország és az iraki konfliktus. *Külügyi Szemle*, 2–3. sz. 116–133.

francia *status quo* szerep. A bipoláris rendszerben Franciaország messze képességei fölötti szerepet játszhatott a két rendszer közötti mozgásterének folyamatos tágításával. 1991 után azonban mind jobban napvilágra kerültek az *exception française* válságjelenségei, amelynek nemzetközi vonatkozásait erőteljesen felerősítette az amerikaiak dominálta nemzetközi rendszer kialakulása. Az egypólusú világ ellen fellépő Párizs az iraki háborúban így vált a multipoláris nemzetközi rendszer élharcosává. Franciaország ugyanakkor jelentősen meggyengítette az EU formálódóban lévő közös kül- és biztonságpolitikáját azzal, hogy e vitával megosztotta az Európai Unió tagállamait, amelyek egy része – köztük az újonnan csatlakozott közép-európai államok – az amerikaiak mögé sorakoztak fel. Bár a francia argumentumok az iraki tömegpusztító fegyverek nem létezéséről utólag beigazolódtak, a nagyhatalmi képességek híján lévő francia politika nem tudta a morális győzelmet politikai győzelemmé változtatni, s a közel-keleti térségben korábban játszott gazdasági mozgásterét visszaszerezni. A háborúellenes országok szószólójaként egy történelmi pillanatra ismét a nemzetközi viták elsővonalbeli részvevője lett. A tényleges képességek azonban az amerikai „szuperhatalom” birtokában voltak, s a multipolarizmust hangoztató koncepciók csak verbális érveket tudtak szembeállítani az tényleges amerikai képességekkel.³⁶ Washington a francia magatartást árulásnak tekintette. A háború 2003. március 20-án hajnalban megkezdődött, és április 9-én – a Bagdad központjában álló Szaddám-szobor ledöntésével – szimbolikusan be is fejeződött.

Kezdeményező szerep a 21. században?

Franciaország a kemény tényező, képességalapú mérlegen továbbra is a regionális hatalom szintjén mozog, viszont a nemzetközi hatalom puha dimenzióiban nemzetközi jelenléte, ambíciói és kisugárzása is globális szintű. Úgy fogalmazhatunk, hogy a francia képességek jóval kisebbek, mint amit a franciák szeretnének (a történelmi nosztalgia erős, de a klasszikus *grandeur* szerep irreális), de jóval nagyobbak, mint amit egy mechanikus összehasonlítás mutat. A francia nagyhatalmúság tehát továbbra is erősen ambivalens fogalom: Európában – különösen a Brexit után – erősödő nagyhatalom, világméretekben nyitott a külső világra, de képességei egyenlőtlenek, hatalma pedig törékeny. Értelmisége és politikusai minden lehetséges alkalmat megragadnak a nagyság hangsúlyozására, bármilyen vonatkozásról is legyen szó. Az egyik legfrissebb példának az a felbuzdulás hozható fel, miszerint egy brit kormányzati jelentés azt mutatta ki, hogy a diplomáciai hatékonyság/befolyás tekintetében Franciaország még az USA-t is megelőzte, köszönhetően az új francia elnöknek. A hír azonnal vezető helyre került minden francia újságban és hírportálon.³⁷

A Sorbonne egyetemen 2017. szeptember 29-én elhangzott Macron-vízióból egyértelmű, hogy kontinuitás a jellemző abban a vonatkozásban, hogy Franciaország az európai integrációt továbbra is a francia nagyhatalmi politika leghatékonyabb eszközének tekinti. Macron magát már az elnökválasztási kampányban is a „legeurópaibb” jelöltként pozícionálta, s a beszédben újra jelezte, hogy Franciaország egy erős, a világ kihívásaira választ adni képes, érdekeit és értékeit határozottan képviselő EU-ban érdekelt. Az beszéd helyszínének megválasztása, a beszéd történelmi utalásokkal teli, emelkedett hangneme (utoljára a franciák az irodalmi vénával is bíró Mit-

³⁶ Brzezinski, Zbigniew (2013): *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága*. Antall József Tudásközpont, Budapest.

³⁷ *Soft power 30, 2017*. University of Southern California Center on Public Diplomacy (CPD). A jelentést a francia AFP hírügynökségen keresztül minden napilap és hírportál átvette.

terrand-tól hallhattak hasonlót) közvetlenül mutatta, hogy Macron az V. Köztársaság nagy elnökelődeinek nyomát kívánja követni. Az elnökválasztási győzelem utáni intézkedésekkel tovább erősítette az elnöki hatalom egyébként is széles mandátumát. Az európai vezető szerepet a Párizs–Berlin együttműködés keretei között képzei el. Az európai vezető szerep újraértelmezését nemcsak a francia elnökválasztási győzelem, hanem a szabadkereskedelmi megállapodások szelleménkonok módon túllépni nem akaró britek kilépése, s a legfontosabb partner, Németország választások utáni új irányvonalának kialakulatlansága is sürgeti. Macron szerint a világpolitikában francia vezetéssel megújuló EU egységesebb és demokratikusabb lesz, s a globalizáció, valamint a formálódó új hatalmi központok (Kína, BRICS) felemelkedése mellett a marginalizálódás elkerülése érdekében egy megújított szuverenitáskonceptiót kell követnie.

A szakértők a nemzetközi francia szerepjátszás további lehetőségeit is megjelölik: az egyik a kollektív biztonság sok kudarcot magáénak tudó területe. Francia megítélés szerint a bipolaritás utáni két és fél évtized bebizonyította, hogy az unipoláris nemzetközi rendszer, s a *pax americana* nem lehetséges. Az eddigi „eredményei” (iraki háború, Koszovó, Líbia demokratizálása) kudarcokat hoztak, s a világ egy stabil nemzetközi rendszer után kiált. A másik francia lehetőséget a leszerelés témájának újbóli elővétele jelentheti, szembefordulva azzal a trenddel, hogy a terrorizmus elleni küzdelem örve alatt az államok drasztikusan növelik katonai kiadásait.³⁸

Pascal Bonifac, az IRIS igazgatójának véleménye valószínűleg általánosítható: „Országunk nem középhatalom – senki nem helyez minket a 100. helyre –, hanem azon kevés országok egyike, amelyek legitim módon nyilvánulhat meg minden nemzetközi kérdésben. És Franciaországot [...] jobban meghallgatják, mint egy másik országot.”³⁹ Vagyis maradnia kell a francia kivételességnek?

Felhasznált irodalom

Attali, Jacques (2014): *La francophonie et la francophilie, moteurs de la croissance durable*. Rapport public, Vie-publique.fr. <https://www.ladocumentationfrancaise.fr/rapports-publics/144000511/>

Beaufre, André (1985): *Introduction à la stratégie*. Economica, Paris.

Boniface, Pascal (2019): *L'Année Stratégique 2019. Analyse des enjeux internationaux*. Armand Colin, Paris.

Boniface, Pascal (2020): *L'Année Stratégique 2020. Analyse des enjeux internationaux*. Armand Colin, Paris.

Braudel, Fernand (1986): *L'identité de la France*. I. k. Flammarion, Paris.

Brzezinski, Zbigniew (2013): *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága*. Antall József Tudásközpont, Budapest.

³⁸ Bonifac, *i.m.* 141–146.

³⁹ *Uo.* 148.

Chirac, Jacques (2007): *Mon combat pour la France*. Odile Jacob, Paris.

Chirac, Jacques (2007): *Mon combat pour la paix*. Odile Jacob, Paris.

CIA. *The World Factbook 2017*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Costantini, Dino (2008): *Mission civilisatrice. Le rôle de l'histoire coloniale dans la construction de l'identité politique française*. La Découverte, Paris.

Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (szerk.) (1999): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest.

De Gaulle, Charles (1973): *Háborús emlékiratok*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Eurostat. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Gazdag Ferenc (1996): *Franciaország története 1945–1995*. Zrínyi Kiadó, Budapest.

Gazdag Ferenc (2007): Franciaország és az iraki konfliktus. *Külügyi Szemle*, 2–3. sz. 116–133.

Goldschmidt, Bertrand (1980): *Le complexe atomique: histoire politique de l'énergie nucléaire*. Fayard, Paris.

Info et actualité. Jean-Marc Ayrault. *Europe-1 en direct*, 2016. 12. 10. <https://www.europe1.fr/dossiers/jean-marc-ayrault>

Keiger, John F. V. (2001): *France and the World since 1870*. Arnold, London.

L'exception française: mythe ou réalité? *Sciences Humaines*, Hors-série (ancienne formule) 46. sz. 2004.

Lacoste, Yves (2006): *Géopolitique: La longue histoire d'aujourd'hui*. Larousse, Paris.

Lázár Gergely (2007): Franciaország geopolitikai törekvései a posztbipoláris korban. *Külügyi Szemle*, 4. sz. 164–203.

Les 4 moments forts de la visite de Macron aux Etats-Unis. *L'Obs*, 2018. 04. 23. <https://www.nouvelobs.com/monde/20180423.OBS5599/les-4-moments-forts-de-la-visite-de-macron-aux-etats-unis.html>

Malis, Christian (2009): *Pierre Marie Gallois. Géopolitique, histoire, stratégie*. L'Âge d'homme, Lausanne, 750.

Martinez, Henriette (2012): *Francophonie culturelle, Francophonie économique: antagonisme ou complémentarité? Rapport*. Assemblée Parlementaire de la Francophonie, Document n° 8.

Méry, Guy (1976): Une armée pour quoi faire et comment? *Revue de Défense Nationale*, 6. sz. 11–34.

Ministère des Armées. www.defense.gouv.fr

N. Rózsa Erzsébet – Péczeli Anna (2013): *Egy békésebb világ eszközei*. Osiris Kiadó, Budapest.

Népesedési világnap. *Statistikai Tükör*, 2017. július 11. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nepesedesi17.pdf>

Papp Imre (2009): Az első francia gyarmatbirodalom. In.: Poór János (szerk.): *A kora újkor története*. Osiris Kiadó, Budapest.

Renouvin, Pierre – Duroselle, Jean-Paptiste (1964.): *Introduction à l'histoire des relations internationales*. Librairie Armand Colin, Paris.

Robák Ferenc (2019): A frankofónia a francia diplomácia szolgálatában. In: Gazdag Ferenc (szerk.): *Franciaország a 21. század elején*. Dialóg Campus, Budapest. 43–57.

Ronde, André (1999): Bilan et perspectives des interventions militaires francaises en Afrique. *Mondes et cultures*, 59. évf. 3–4. sz. 4–9. o.

Soft power 30, 2017. University of Southern California Center on Public Diplomacy (CPD).

Szemlér Tamás (2019): Francia gazdaság 2017 – kihívások és válaszlehetőségek. In: Gazdag Ferenc (szerk.): *Franciaország a 21. század elején*. Dialóg Campus, Budapest. 189–207.

Szemlér Tamás (2019): Francia gazdaság 2017 – kihívások és válaszlehetőségek. In: Gazdag Ferenc (szerk.): *Franciaország a 21. század elején*. Dialóg Campus, Budapest, 189–207.

Szilágyi István (2018): *Geopolitika*. PAIGEO, Budapest.

Szűcs Anita (2019): Gazdaság és külpolitika. In: Gazdag Ferenc (szerk.): *Franciaország a 21. század elején*. Dialóg Campus, Budapest, 59–83.

Tardy, Thierry (2016): France, the unlikely return to UN peacekeeping. *International peacekeeping*, 23. évf. 5. sz. 610–629.

Tardy, Thierry (2016): Peacekeeping contributor profile: France. *European Union Institute for Security Studies (EUISS)*, 2016. május.

Tinard, Yves (2001): *L'exception française: pourquoi?* Maxima, Paris; Chaouad, Robert (2017): Intérêt national. *La Revue International et Strategique*, 105. sz.

Wirth, Laurent (2000): *L'exception française: 19e – 20e siècles (Synthèse 108)*. Armand Colin, Paris.